

Úvod

V mnoha průmyslových podnicích byli do řídicích orgánů začleněni noví specialisté, *sociologové*. Tuto skutečnost je nezbytné chápat jako projev dalšího prohlubování *vědeckosti řízení*.

Noví, většinou mladí specialisté narážejí při výkonu své funkce na řadu potíží. Charakter těchto potíží — od počátečních rozpaků, co jim vůbec svěřit, až po pověřování jinými pracemi než těmi, pro které byli určeni — je obdobný potížím, s nimiž se setkávají pracovníci operačního výzkumu, analytici, počítačovní specialisté a automatizátoři. Jde zřejmě o celý komplex problémů spojený se zaváděním a prosazováním moderních pracovních metod, mezi nimiž zaujímá významné místo komplexní *motivačně komunikační problém*. Motivační v tom smyslu, že nejsou vždy dostatečně silné důvody pro změny dosavadního, zaběhnutého způsobu pracovní činnosti; komunikační v tom smyslu, že noví pracovníci v důsledku své specifické přípravy na povolání se nedovedou dostatečně účinně dohovoreti s kolektivem: každý z komunikantů používá poněkud jiného jazyka.

V tom jsou problémy různých nových, moderních profesí v podnicích v podstatě shodné. Jejich řešení však musí vždy vycházet z dané profese a odpovídat jejímu charakteru. Od podnikového sociologa jako absolventa společenských věd škol očekáváme, že bude do své praktické činnosti promítat nejen technicko-odborná hlediska, ale i ekonomickou a ideologickou stránku interpretace sociálních faktů. Je proto žádoucí, aby vždy stál důsledně na pozicích marxismu-leninismu, v podnikové praxi spolupracoval s organizacemi *dělnické třídy* a vycházel z nezbytnosti priority ře-

šení celospolečenských úkolů i na úrovni podniku.

1. Základní východiska sociologie průmyslu

Za hlavní celospolečenské úkoly současného období, které v plné míře platí také pro sociologii, považujeme úkoly vytyčené XXIV. sjezdem KSSS a XIV. sjezdem KSČ a formulované jako úsilí o budování materiálně technické základny komunismu, běžně nazývané rozvoj vědeckotechnické revoluce. Za jádro změn je považován komplex změn kvalifikačních a profesních struktur vyvolaných změnami v charakteru práce, poněvadž právě změny v pracovní činnosti vedou ke změnám způsobu života tříd a vrstev socialistické společnosti.

Za jeden ze závažných úkolů marxistické sociologie dneška je nutno považovat takový rozvoj teorie, který přispěje k řešení prakticko-politických úkolů racionální organizace materiální základny socialismu, především pak plánování a řízení dalšího rozvoje společnosti při současném nepřetržitém kritickém přehodnocování závěrů buržoazní sociologie, jakož i některých závěrů našich sociologů, jichž bylo dosaženo na základě nekritického přejímání různých buržoazních sociologických teorií.

1. 1. Východiska a argumenty buržoazní průmyslové sociologie

Je známo, že v buržoazní sociologii je jednou z nejrozvinutějších speciálních sociologických disciplín průmyslová sociologie neboli sociologie průmyslových vztahů a organizací. Počet knih z této oblasti jde do stovek a počet empirických šetření a výzkumů jde do tisíců. V období po druhé světové válce byla sociologie v kapitalistických státech uznána za jednu z disciplín, která *přímo napomáhá zvyšování zisku producentů*. Přitom samozřejmě buržoazní

* Přepřacovaná část referátu předneseného na konferenci podnikových sociologů, pořádané Československým ústavem práce, Bratislava, v Tatranské Lomnici v říjnu 1972.

sociologie průmyslových vztahů považuje kapitalistické výrobní vztahy za základní a neměnné a vůbec se nezabývá problematikou rozporů mezi charakterem výroby, vlastnictvím výrobních prostředků a rozdělováním a jejich revolucionizujícími důsledky. Vyhovuje tedy plně velkoburžoazii, především po stránce ideologické, a to byl jeden ze základních důvodů, proč do této oblasti plynuly bohaté fondy průmyslových společností i vládních institucí.

Hlavní oblastí ideologického přikrašlování kapitalismu — jak je fabrikuje dnes a denně buržoazní sociologie — jsou především otázky *třídní struktury soudobého kapitalismu*. Zamlžením tohoto kardinálního problému jsou generovány požadavky třídního smíru. Jsou vytvářeny stále nové a nové teorie, které na základě zabsolutnění jevů jedné stránky lidské existence (např. technického pokroku) vyvozují, že soudobý kapitalismus se *kvalitativně* liší od „klasického“ kapitalismu devatenáctého století. Tvrdí se, že ekonomické, politické i sociální změny, které začaly koncem devatenáctého století a prudce se rozvíjely ve dvacátém století, vedly k tomu, že ve vyspělých kapitalistických zemích už neexistuje ekonomický základ třídního rozdělení společnosti, že přestal existovat konflikt mezi prací a kapitálem a že v důsledku toho ani dělnictvo, „zaměstnanci“, ani odbory nebo politické organizace nemohou mít žádné antagonistické rozpory s vlastníky, se „zaměstnavateli“.

Novější a soudobá buržoazní sociologie koncepci společenských tříd buď zcela zavrhuje jako neadekvátní pro „soudobý kapitalismus“, nahrazuje ji „stratifikací“ založenou na „statusové“ hierarchii a na rozdílech „prestiže“, anebo tvrdí, že třídní konflikty sice existují, ale nemají základ ekonomický, nýbrž vyplývají ze systému „panství“, autority, nadřízenosti a podřízenosti. Obecně jsou třídní konflikty v soudobém kapitalismu nazírány jen jako „poruchy“ nebo „třenice“, které mohou být odstraněny „adaptací“, přizpůsobením se jednotlivců nebo malých skupin, protože v systému samém existuje základní organická jednota zájmů („zaměstnavatelů“ i „zaměstnanců“, jednotná „hodnotová a normativní struktura“ vedoucí k *všeobec-*

nému konsensu, vůči níž chování některých jednotlivců nebo skupin může být chápáno jako „deviantní“, „špatně přizpůsobené“ apod. Buržoazní ideologové šíří psychologii „vyhasnutí“ třídních konfliktů a snaží se je převést na zcela jinou rovinu.

Skutečnosti soudobého kapitalismu mají být nahrazeny novým kapitalismem, třeba v atraktivním balení „společnosti blahobytu“. Tak důsledky kapitalistického způsobu výroby, výroba pro zisk, pro kterou stále rostoucí spotřeba průmyslového zboží je životní nezbytností, jsou vydávány za *kvalitativní* změny soudobého kapitalismu proti kapitalismu Marxovy doby.

Jako hlavní argumenty dokazující vyhasínání třídních konfliktů uvádí buržoazní sociologie zvyšování kvalifikace, zvyšování úrovně vzdělání, změny v profesní struktuře doprovázené přesunem pracovních funkcí člověka do oblasti řízení a v neposlední řadě také dokazuje vyrovnávání životní úrovně v průmyslově vyspělých zemích.

Vzrůstající „manažerismus“ je vydáván za „participaci“ pracujících na řízení. Buržoazní sociologie tvrdí, že ve dvacátém století vznikem monopolů, akciových společností a velkých korporací došlo k *oddělení vlastnictví* od kontroly a řízení průmyslu. „Rodinný podnik“, typický pro raný kapitalismus, v němž vlastníci zároveň podnik spravovali a řídili, zcela ustoupil do pozadí. Ohromná expanze a koncentrace výroby vytvářela nová centra autority a vedla k *profesionalizaci* a ke vzniku byrokratické autority. Do popředí vystoupila správa a organizace jako nový zdroj intenzifikace práce. Manažeři, nová rychle rostoucí skupina kvalifikovaných odborníků, kteří začali kontrolovat průmysl a výrobu jako „zaměstnanci“, uvedla — podle buržoazních teoretiků — „vlastníky“ do *závislosti*, odsunula je do okrajových rolí a začala vystupovat vůči zisku s postoji podobnými postojům ostatních „zaměstnanců“ — s postoji odlišnými od postojů „zaměstnavatelů“.

Ve skutečnosti při věcném a střízlivém pohledu není toto „oddělení vlastnictví od kontroly“ zdaleka tak rozsáhlé, jak to líčí buržoazní ideologie.¹

Velkoburžoazie je si dobře vědoma úlohy

¹ Viz např. Florence, P. S.: *Ownership, Control and Success of Large Companies: An Analysis of English Industrial Structure and Policy, 1936–1951*. London 1961.

a významu manažerů a věnuje proto velkou pozornost jejich výchově. Manažeři dnes představují vrstvu dlouhodobě vychovávanou a školenou v duchu zájmů buržoazie, pro ztotožnění se s jejími cíli. Jejich privilegované postavení se projevuje například v *politickém školení*, které manažeři absolvují, zatímco nižší a dělnické vrstvy jsou z takového školení vyloučeny. Takto je záměrně připravována privilegovaná vrstva, bezvýhradně oddaná velké buržoazii.

A jen naivnímu člověku lze snad namluvit, že manažeři nereprezentují hodnotový systém a cíle „zaměstnavatelů“. Manažeři jsou i v soudobém kapitalismu zaměstnávání soukromokapitalistickými společnostmi k tomu, aby udrželi a maximalizovali jejich zisky. Za to se jim dostává příjmů, majetku, moci, „autority“, „prestiže“. relativní stability (nestabilita systému by znamenala také nestabilitu pro manažery). Koneckonců svědčí o tom i jejich postavení ve „stratifikaci“ kapitalistické společnosti (kde zauímají postavení „nižších horních“ nebo „vyšších středních“ vrstev), jejich postoje ve stávkových a jiných politických konfliktech apod. Pouze některé momenty jejich činnosti je přibližují postavení ostatních pracujících („zaměstnanců“), ale dokud existuje systém kapitalistických výrobních vztahů, zůstanou manažeři nástrojem pro manipulaci pracujících mas.

Dalším argumentem je specifické „zobecnování“ určitých důsledků rychlého průmyslového rozvoje ve vyspělých kapitalistických zemích ve dvacátém století na třídní pozice jednotlivců a skupin. Především jde o výklad skutečnosti, že v důsledku technicko-organizačních změn došlo v těchto zemích k relativně rychlému růstu průměrné životní úrovně (včetně životní úrovně dělnické třídy), takže po překonání velké krize ve třicátých letech se životní úroveň v některých zemích (USA) zdvojnásobila v průběhu asi 25 let a je pochopitelně podstatně vyšší než v minulém století. Díky mechanizaci a přechodu k masové výrobě spotřebního zboží se širokým vrstvám pracujících staly dostupnými předměty, které dříve byly výsadou „horních vrstev“ (automobily atd.). Buržoazní sociologie z toho vy-

vozuje, že hranice mezi jednotlivými „vrstvami“ společnosti se staly „plynulými“ a „proměnlivými“, že rozdělení populace na „horní“, „střední“ a „dolní“ vrstvy je *víceméně dáno vzděláním, konzumem spotřebního zboží a životním způsobem*² a že stále více roste „střední třída“, z pracujících se stává masa *zaměstnanců* charakterizovaná „konzument-skými“ životními formami, pro něž je přežitkem devatenáctého století ono „historické posláni dělnické třídy“, které odhalil marxismus.

Zákonitost kapitalistického způsobu výroby, která se nemůže rozvíjet jinak než při stále rostoucí spotřebě průmyslového zboží, je vydávána za obecný princip „spotřební společnosti“, která platí pro jakoukoli společensko-ekonomickou formu v období rozvinutého průmyslu.

Je zcela jasné, že hlavní argumenty buržoazní sociologie nejsou objektivním odrazem reálné sociální struktury soudobého kapitalismu, ale pouze a výlučně jejím *ideologickým obrazem*. Ve skutečnosti neexistují žádné důkazy, že by soudobá kapitalistická průmyslová výroba představovala „organickou jednotu zájmů“ zaměstnavatelů a zaměstnanců. *Třídní konflikty* nebyly odstraněny vyššími mzdami, lepšími pracovními podmínkami a kratší pracovní dobou. Rozpory nebyly odstraněny, ale prohloubeny v nových dimenzích. Přes vysokou spotřebu má zaměstnaný dělník jen velmi omezené možnosti v oblasti kultury, přístupu k vyšším formám vzdělání a v oblasti participace na politické moci. Dělnická třída zůstala i v „stratifikačním“ obrazu soudobé buržoazní sociologie „dolní“ vrstvou společnosti. *Podstatné rozdíly sociální, velké či ohromné rozdíly* v příjmech, majetku, moci a postavení, se nezmenšily. Stále existuje a dokonce roste relativně velká skupina *chudých* (10–20 % populace). Další růst průměrné životní úrovně v nejvyspělejších kapitalistických zemích je doprovázen růstem rozdílů mezi jednotlivými vyspělými kapitalistickými zeměmi a zvláště pak roste rozdíl vůči zemím třetího světa.

Je pravda, že postavení dělnické třídy se mění, ale stejně tak se mění i postavení ostatních tříd a skupin a rozdíly

² Viz např. Gröner, F.: *Die Angestellten in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt a. M., 1964. Neuen-dörfer, N.: *Die Angestellten, neuer Versuch einer Standortbestimmung*. Stuttgart, 1961.

a distance zůstávají vcelku nezměněny. Kapitalistická společnost je stále společností soukromého vlastnictví výrobních prostředků a výroby motivované soukromým ziskem. Zlepšená životní úroveň pracujících v nejvyspělejších kapitalistických zemích ještě neznamená, že dělníci se stávají příslušníky „středních vrstev“ a že mezi nimi a zaměstnavateli byl nastolen soulad zájmů.³

V rámci teorie „třídního smíru“ jsou průmyslové konflikty chápány jako anomálie, které nemají společného jmenovatele v třídních konfliktech a v mocenské struktuře kapitalismu. Proti boji o politickou moc a o likvidaci ekonomického systému se staví „kolektivní vyjednávání“ jako prostředek „racionálního“ řešení všech průmyslových konfliktů, který je jedině možný a nezbytný právě proto, že všechny vrstvy společnosti mají též cíl – stabilitu a zdokonalení stávajícího systému. „Racionalita“ je podřízena *cílovým funkcím kapitalismu*, racionální je pouze to, co slouží kapitalismu. Odborové organizace jsou chápány víceméně jako obchodní podnik adekvátní podnikům kapitalistických „zaměstnavatelů“ a mají představovat jednu z mocných „nátlakových skupin“ (pressure group) kapitalistického sociálně ekonomického systému. Jsou vlastně institucemi, které plní funkce pro soudobý kapitalismus politicky nezbytné a průmyslově užitečné. Podrobují se „pravidlům hry“ a pro kapitalisty představují lepší „partnery“ než „neukázněné“ skupiny pracujících.

Typická schémata buržoazní *sociologie průmyslových vztahů* vycházejí ze *statického* hlediska, které racionalizuje existující struktury, „status quo“ kapitalistického hospodářství. Převážně mají deskriptivní charakter.⁴ Pokud jde o „empirické“ studie, orientují se jednak na „sbírání dat“, které vysloveně zavrhuje „teoretizování“, jednak na výzkumy „malých skupin“ (hlavně v USA), které se zabývají motivacemi, produktivitou, stabilitou, konflikty v průmyslu apod. Jelikož v základním teoretickém přístupu je ignorován charakter celospolečenských vztahů mezi prací a kapitálem, mohou zabsolutizované mikroskupinové vztahy sloužit jako teo-

retický základ závěrů o harmonii zájmů dělníků a zaměstnavatelů.

A tak v myšlení buržoazní průmyslové sociologie všechno – vlastníci, „management“, dělníci, stroje atd. tvoří dohromady jakýsi „podnik“, obchodní organizaci, která musí efektivně fungovat a udržovat stabilitu v zájmu všech zúčastněných bez rozdílu.

1.2. *Marxistická východiska sociologie průmyslu*

Marxistická sociologie nemůže z principiálních důvodů uveste koncepcí buržoazní sociologie přijímat. Někdy se tvrdí, že techniky empirických zkoumání rozpracované západními sociology a závěry z mikrooblastí nemají nic společného s ideologií a jsou pro nás zcela přijatelné. Nelze ovšem přejímat jednotlivé dílčí závěry a výsledky buržoazní sociologie průmyslu, např. o principech efektivního řízení, organizace práce, zvyšování výkonu pracovních skupin apod., a současně odmítnat obecná východiska a opomíjet základní podmínky, na jejichž základě bylo výsledků dosaženo, Teoretická a koncepční východiska a výrobní poměry, za nichž byly dílčí sociologické výzkumy průmyslových vztahů realizovány, tvoří nedělitelný systém, pro který jsou vytvářeny adekvátní techniky, což vcelku nemůže neovlivnit i dílčí závěry.

Skutečnost, že výsledků empirických šetření bylo dosaženo za obecných podmínek kapitalistických výrobních poměrů, nese s sebou modifikaci cílů, hodnot i principů organizace práce, efektivnosti, struktury systému řízení a kontroly podřízených cílovým funkcím kapitalismu.

Sociologie průmyslových vztahů (event. práce) v socialistické společnosti je rozvíjena v jiné struktuře cílů a hodnotových stupnic, primárně ovlivňovaných cílem rozvoje socialistické společnosti a socialistickými výrobními vztahy. Sociální fakt průmyslové sociologie je u nás zjišťován za podmínek *existence socialistického společenského systému* – s novými cílovými funkcemi „všestranného rozvoje člověka a uspokojování jeho potřeb spolu s budováním základů komunistické společnosti“. Jsou k dispozici *prostředky* k dosažení cílů dané existencí *ekonomických*,

³ Viz např. Goldthorpe, J. H. – Lockwood, D. et al.: *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior*. New York 1968.

⁴ Viz např. Richardson, J. H.: *An Introduction to the Study of Industrial Relations*. London 1934.

výchovných a organizačních funkcí státu, výroba je řízena závaznými národohospodářskými plány, začíná se zdokonalovat a rozvíjet sociální plánování a řízení jako nedílná součást technicko-ekonomického a organizačního řízení. Konečně existuje rozvinutá racionalizace, nejenom jako technická, ale komplexní záležitost, tedy i jako forma účasti pracujících mas na řízení.

Tyto podmínky vytvářejí zcela nové sociální jistoty, z nichž např. ústavou zaručené právo na práci je kvalitativně odlišné od jakýchkoli jistot v kapitalismu a je pro socialismus charakteristické. Na takových základech může existovat shoda základních zájmů pracujících mas jednotlivých tříd a vrstev naší společnosti.

Ve svém celku marxistická sociologie – v protikladu k sociologii buržoazní – klade důraz na analýzy filosoficko-teoretického charakteru jako základ pro přístupy k doplňujícím teoreticko-empirickým výzkumům rozhodujících sociálních procesů. Vyhýbá se absolutizování jednotlivých dílčích jevů, volí cestu komplexnosti, analýzy vzájemných souvislostí a jevů v podstatných prvcích ekonomických, technických, sociálních a ideologických. Přitom se zaměřuje na takové objekty výzkumu, jakými jsou: vztahy v sociálně ekonomickém systému podniku; jeho skupinová struktura; socialistická kolektivní práce; kvalifikace; vztah pracujícího k práci, záводу a podniku; mobilita a fluktuace; sociální podmínky automatizace atd.

Požadavek komplexnosti se realizuje minimálně ve čtyřech vztazích, na něž se zaměřuje zájem sociologických analýz:

- a) v teoreticko-poznávacím vztahu,
- b) ve vztahu dynamiky subjektivních a objektivních prvků,
- c) ve vztazích proplétajících se, křížujících se a vzájemně se pronikajících různých stránek a sfér sociální skutečnosti, např. ekonomické, politické, ideologické, kulturní, morální, právní, organizační,
- d) v historických vztazích pracovních procesů vlastních socialistické společensko-ekonomické formaci jako její specifikum a v těch vztazích, které vyjadřují obecně lidské faktory a souvislosti.

Vždy je nutno brát zřetel na skutečnost, že materiál sociologických výzkumů pokrývá jen část potřeb filosofické teorie naší společnosti, dialektického materialismu. Historický materialismus zdůrazňuje totalitu historického procesu, jehož vnitřní vazby závisí na skutečnosti, že rozhodující hybnou silou je ekonomický rozvoj společnosti. A právě proto, že tato sféra, tento rozměr je množinou, koncentrací takové životní činnosti, která určuje a tvoří rozhodující specifikum sféry skutečnosti, zaměřuje se na ni sociologie jako věda vůbec.

Sociologie průmyslu, speciální sociologická disciplína, dnes patří – v souladu s dialektickým a historickým materialismem – mezi prvořadě sociologické disciplíny, neboť prohlubuje poznání a racionální ovládnutí oblasti rozhodujících hybných sil historických událostí, které leží „ve změnách způsobu výroby a směny a z toho vyplývajících rozdělení společnosti na různé třídy“.⁵

Změny v charakteru výroby mají za následek změny v lidském životě, to je empirický poznatek historie. Z toho vyplývá základní požadavek zaměření sociologických výzkumů v průmyslu na zkoumání změn v práci a životě, zkoumání mikroskupin v podnicích, závodech a institucích v širším kontextu jejich vazeb na charakter celého společenského systému (obsah a charakter práce, kvalifikace, uspokojení z práce, motivace atd.). Tímto způsobem je možno získat reálný obraz o struktuře vnitřních zrychlujících sil a vztahů, které je žádoucí vytvářet a podporovat, a jsou proto objektem zájmu všech úrovní řízení.

Tak je možno charakterizovat nejdůležitější oblasti zájmu marxistické průmyslové sociologie. Na základě teoretického systému obecně marxistické sociologie vyzvedává tato oborová disciplína na první místo pojem materiálních společenských vztahů, problematiku individua, přírody a společnosti v jejich komplexnosti a v reálném historickém období jako zásadní styčný bod spolupráce teorie a praxe. V této oblasti jsou nenahraditelné konkrétní sociální výzkumy, zaměřené hlavně na změny struktur kvalifikačních a profesních skupin a vztahy ke změnám v oblasti výrobních sil konkrétního histo-

⁵ Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*. 22. Praha, SNPL 1967, s. 243.

rického období jako základního východiska pro změny ve způsobu života socialistického člověka. V souhlase s poznatky marxismu-leninismu jde vždy především o postižení podstatných jevů, které mohou dát obraz o podstatných vztazích a zákonitostech jejich dynamiky.

2. Charakter úkolů současného období

Marxistická sociologie důsledně vychází z marxismu-leninismu a v jeho duchu definuje zásadní úkoly konkrétního historického období. Síla marxismu-leninismu vždy tkvěla v jeho dokonalé teoretické platformě a nerozborném spojení teorie s praxí.

2.1. Podnik jako sociální systém

Konkrétní systém sociálních vztahů, které působí a rozvíjejí se v určitých sociálních podmínkách, je v dialektickém vztahu k celku, k širšímu sociálnímu systému. Podnik⁶ — stejně jako každou jinou výrobní a nevýrobní organizaci skupiny lidí — je nutno chápat jako složitý sociální systém, subsystém společnosti jako celku.

Pracovní činnost člověka nemá pouze technickou, organizační a ekonomickou stránku, ale je především činností společenskou.⁷ Podnik jako sociální systém, v němž hraje rozhodující úlohu dělnická třída v bezprostředním spojení s pracující inteligencí, má rozhodující význam při tvorbě užitných hodnot a v procesu formování společenského vědomí jednotlivce a skupin. Úroveň výrobních poměrů každého podniku se může stát onou „kapkou vody“, ve které se odráží úroveň výrobních sil celé společnosti, spolu s mírou integrace souhlasu zájmů jednotlivce, skupin a společnosti.

Podnik je tedy významnou sférou pro realizaci sociologických výzkumů konkrétních oblastí *společenské dělby práce, specifických zájmů skupin spojených v této dělbě práce a jejich vazeb s fungováním společnosti jako celku*. Zároveň je prostředím, ve kterém lze prakticky realizovat sociální rozvoj kolektivu v nejdůležitějších směrech: zdokonalování sociální struktury kolektivu — postupné zmenšo-

vání sociálně ekonomických rozdílů mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací, mezi pracovníky fyzické a duševní práce na základě: změn v podmínkách, prostředí práce a obsahu práce a zlepšení struktury pracovních nákladů; změn funkčního stavu pracovníka výroby, vazeb kolektivů a společnosti, kolektivu a osobnosti apod.; zlepšení pracovních podmínek s přihlédnutím k dosažené úrovni techniky a organizace práce; zvýšení kulturně technické úrovně; zlepšení bytových a spotřebních podmínek, a tím též sociálně ekonomických podmínek pracovníků podniku a jejich rodin.

~ Základním požadavkem v oblasti výzkumu a poznání sociální reality společenského subsystému však nemůže být pouhá deskripce současného stavu, a to ani v tom případě, je-li určena řídícím pracovníkům. Nestačí skutečnost pouze poznávat, vždy jde o to, záměrně, vědomě ji ovlivňovat i měnit ve směru společenského pokroku. Proto také význam sociologa v podniku, může být správně pochopen jen v širším kontextu *přesahujícím rámec pouhého poznání* stávající sociální reality a sociálního mikroklimatu. Jeho hlavní význam se projevuje teprve v rovině vědomého koncipování budoucího vývoje, jeho aktivní účasti při plánování a projektování, tedy *v samém počátku reorganizaci a změn*.

Základním kritériem pro posuzování účelnosti a úspěšnosti využití sociologických poznatků se stává stupeň integrace společenského subsystému do celkového společenského pohybu. Mírou stupně společenské integrace pak je *podíl subsystému na plnění základních celospolečenských úkolů* daného historického období v rovině technické, ekonomické, sociální a v jejich vzájemných vazbách.

2.2. Formy realizace současných úkolů

Rozvoj výrobních sil socialistické společnosti v současném historickém období je ve znamení rozvoje vědeckotechnické revoluce a budování materiálně technické základny komunismu. Každý subsystém společnosti je koneckonců efektivní tak daleko, jak konkrétně napomáhá realizo-

⁶ Podnik je v ekonomicko-právní praxi technický termín, v našem případě je tento termín použit ve smyslu výrobní organizace jako jednotky společenské dělby práce.

⁷ Ve spojitosti s plánováním potvrzuje sociální stránku výroby s. Kosygin, který říká: „ . . .

plánování není pouze ekonomickou činností, jak bývá často chápáno. Je to rozpracování sociálních problémů spojených se zvýšením úrovně života lidí.“ (Kosygin, A. N.: *Povyšeni je naučnej obocnovanosti planov — vazdělšaja zadača plannovyh organov*. Planovoje chozjaistvo, 1965, č. 4, s. 3.

vat základní úkol, zkráceně formulovaný s. Brežněvem na XXIV. sjezdu KSSS: „... Máme, soudruzi, před sebou světo-
dějný úkol organicky spojit vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické hospodářské soustavy, šíře rozvinout naše formy spojení vědy s výrobou, které jsou vlastní socialismu...“⁸

Podnik je tím místem, kde se konkretizuje a nadále bude konkretizovat společenský úkol „spojování“ vědy s výrobou. Společenský efekt této činnosti se projeví jako *nová dělba práce, sblížování fyzické a duševní práce a růst uspokojení z práce*. V souhlase s tím se konkrétními indikátory stávají růst podílu duševní práce a snižování podílu práce fyzické, event. zvyšování počtu pracovních míst vyžadujících vedle nízkého podílu fyzické práce středoškolskou nebo vysokoškolskou kvalifikaci pracovníka.

V současné době je možno považovat za základní formy přeměny společenské dělby práce a širšího spojování vědy s výrobou komplexní *socialistickou racionalizaci a automatizaci*. Koneckonců jsou oba postupy navzájem úzce spojeny a navzájem se prolínají, automatizace zároveň předpokládá racionalizaci.

Problematika automatizace, použití výpočetní techniky a číslicové řízených strojů ve všech odvětvích průmyslu a s tím spojené změny ve společenské dělbě práce a postavení skupin a jednotlivců mají proto *zvláštní význam* v procesu prosazování změn a v přístupech k řešení změn společenské dělby práce.⁹ Chápeme-li podnik jako sociální systém, není možné vypracovat racionalizační a automatizační

opatření jen jako soubor technicko-ekonomických opatření, ale je nezbytné zahrnout do řešení i *sociální problematiku*. Tento požadavek, byť se někdy zdá zcela jasný a ekonomická i technická řešení se ho vždy koneckonců alespoň nepřímým dotýkají, není ve všech případech respektován, natož aby byl mezi odpovědnými pracovníky vžit.¹⁰

2.3. Automatizace a sociální změny

Zatím je možno říci, že sociolog je dostatečně připraven na to, aby chápal veškerá technicko-organizační opatření jako potenciální změny sociálních vazeb jednotlivců, skupin a tříd, tedy jako *sociální změnu*. V sociálním systému podniku může sociolog obohatit technicko-organizační a ekonomická řešení racionalizačních akcí a zavádění automatizace o konkrétní, úspěch podporující formy zdokonalení *sociální komunikace* a změnám napomáhající *motivace*.

V oblasti automatizace se např. stává charakteristickou automatizace řídicích, evidenčních a účetních prací pomocí počítačů. Aby vůbec mohlo být této nejmodernější techniky využito, vzniká nová dělba práce, nové pracovní skupiny, štáby a oddělení.¹¹

Dříve existující pracovní skupiny nemusí být vždy správně motivovány k realizaci racionalizačních opatření;¹² v případě automatizace k tomu přistupuje mnohdy obtížná komunikace mezi dosa-
vadními pracovníky a těmi, kteří automatizaci rozpracovávají a připravují. Nové

⁸ XXIV. sjezd KSSS. Zpráva o činnosti ÚV KSSS. Praha, Svoboda 1971, s. 47–48.

⁹ Na zvláštní význam tohoto odvětví obrací pozornost XXIV. sjezd KSSS: „... I nadále se bude rychleji rozvíjet elektronika, radiotechnický průmysl a výroba přístrojů, tj. celý komplex odvětví vytvářející technickou základnu pro automatizaci výroby a řízení. Tento komplex můžeme právem nazvat katalyzátorem vědeckotechnického pokroku. V nastávající pětiletce zde nabývá zvláštního významu organizace rozsáhlé výroby moderních elektronických výpočetních strojů...“; „... výhledově musíme vytvořit celostátní automatizovaný systém shromažďování a zpracování informací. To dodává významu nejen výrobě příslušné techniky, ale i přípravě značného počtu kvalifikovaných kadrů.“ (XXIV. sjezd KSSS, cit. kap. s. 50, 55.)

¹⁰ „... Podstatné však je, aby v každé etapě bylo řízení jako celek a vnitropodnikové řízení zvláště důležitým prostředkem k dosažení optimálních ekonomických výsledků podniku.“ Tak končí článek *Oč jde ve vnitropodnikovém řízení* (Rudé právo, 8. 6. 1972). Autoři, vysoce kvalifikovaní odborníci z praxe, popisují velmi racionální systém zkvalitnění vnitropodnikového řízení, přitom však zapominají na rozvoj výrobců samých, na sociální stránku.

¹¹ Aby vůbec bylo možno reálně problém řešit na počtači, je nutno tento problém (činnost, výpočet) formalizovat pomocí transformačních metod (matematika, logika), přeložit do řeči srozumitelné počítači (programovat) a teprve potom je možno získat použitelné výsledky. K realizaci uvedené činnosti je zpravidla nutno mít k dispozici celou řadu nových profesí, organizovaných do nových pracovních skupin. V profesní skladbě se objevují: systémový inženýr, programátor, analytik, programátor technik, operátor počítače, technik počítače a pracovníci přípravy informačního média (děrovačky). Naročnost řešených úkolů vyžaduje u většiny těchto nových profesí teoretickou přípravu na úrovni dvou vysokých škol. Kvalifikační a vzdělanostní struktura přímo ovlivňuje řešení problému. Podrobněji viz Pernica, V.: *Základní problémy úspěšného zavádění a využívání výpočetní techniky*. Materiály I. konference Společnosti aplikované kybernetiky CVTS, 2 — 1. Praha listopad 1970.

¹² Zlepšovatel F. Studnička ve spojitosti se zaváděním zlepšovacích návrhů do výroby upozorňuje na skutečnost, že se mnohdy lidé brání opatřením, která zlepšují pracovní prostředí se současným odbouráváním příplatků. (*Mladý svět*, 1972, č. 31, s. 5.)

vznikající pracovní skupiny¹³ potenciálně „ohrožující“ postavení starých organizačních útvarů, vytvářejí situaci, z níž může v podniku vzniknout otevřený nebo skrytý konflikt.

Takové konflikty zpravidla vznikají při změnách dosavadních struktur a rolí v hierarchii vedení podniků a štábní činnosti. Jsou vzbuzovány novým štábem, který připravuje automatizaci v těch případech, když nejsou respektovány dosavadní komunikační vazby (řídící, informační a jiné) ve staré organizaci. Rušení starých vazeb bývá někdy pocítováno a interpretováno jako změna mocenských struktur.¹⁴

Zajímavost a obtížnost technických řešení automatizace mnohdy působí na růst partikulárních zájmů nových skupin, což ve svých důsledcích může vést k zeslabování činnosti podniku jako celku.¹⁵

2.4. Technicko-organizační projekt a sociální řešení

Aby mohl sociolog úspěšně plnit úkoly aktivního zasahování do připravovaných strukturálních změn, především změn ve společenské dělbě práce, je účelné začleňovat ho organicky do projekčních týmů, v nichž je jeho úkolem zabezpečit, aby projekt již od samého začátku byl rozpracován jak v rovině technických, tak i sociálních proměnných. Je nepostradatelný při vypracování konkrétních opatření ve druhé a třetí linii systémového projektu.¹⁶ Je nutno konstatovat, že v konkrétním řešení uvedených problémů stojíme teprve na samém počátku.

V současné době má sociolog ve vztahu k vedení organizace a projekčním útvarům nový, nesnadný úkol **prosazovat zásadní změnu v obsahu projektu a jeho**

zpracování v tom smyslu, že dosavadní obvyklou analýzu *technických potřeb, možností a nezbytností* doplní na komplexní sociotechnické řešení zařazením adekvátní analýzy *sociálních potřeb, možností a nezbytností*. Optimální řešení v sociotechnickém komplexu musí být slučitelné jak s technickým, tak i sociálním řešením, což je problém značně složitý a lze očekávat, že optimum bude nutno hledat cestou minimalizace nevýhod řešení.

Pro usnadnění formalizace je účelné vyjadřovat dostupná technická i sociální řešení ve srovnatelných termínech *nejlépe jako dosažení zásadních cílů, hodnocení nákladů a zisku a analýzu požadovaných zdrojů*.

Zatím je málo rozpracovanou oblastí hodnocení nákladů a zisku automatizace vůbec. Doposud se při hodnocení často používá odvolání na „nepřímý přínos“,¹⁷ aniž by tento přínos byl specifikován a definován. Jeho přesnější specifikaci je zapotřebí hledat v oblasti ekonomického hodnocení sociálního pokroku, sociálního rozvoje kolektivu a individua. K tomu je nutno především vypracovat sociální ukazatele, mezi nimiž mají hlavní místo ukazatele vlivu na společenskou dělbu práce, všestranný rozvoj člověka – výrobce a sociální rozvoj kolektivu.

Pro přesnější definici kladných i záporných vlivů připravovaného projektu je účelné doplnit projekt grafem sociálního řešení, který by měl vyjádřit např. proměnné uvedené v tabulce.

Závěr

Pokusili jsme se ukázat, jaké vyšší nároky jsou na průmyslovou sociologii a její reprezentanty kladeny v socialismu na

¹³ „Při analýze vlivu počítače na pojišťovací společnost v USA bylo konstatováno, že u sledovaných společností bylo celkem 43 oddělení zrušeno a vytvořeno 52 nových oddělení. Kromě toho dalších 20 oddělení, která dříve pracovala paralelně s ostatními, se stala funkcími, s vlastním okruhem zodpovědnosti. (Mumford, E.: *The Human Factor*. Data Processing 1970, č. 7–8, s. 287.)

¹⁴ „... oddělení elektronického zpracování dat vypracovává svoje vlastní projekty, vymýšlí změny, které samo považuje za nutné, najímá personál a také instruuje oddělení profesionální přípravy o způsobech výuky. Ignorující všechna zásadní pravidla přesně určeného organizačního chování, obchází kanály organizace a přerušuje své spojovací linky – a to všechno v zájmu zvýšení efektivnosti.“ (Hoos, I. R.: *When the Computer takes over the Office*. Harvard Business Review, July, August 1960, citováno podle Kutta, F.: *Sociální podmínky řešení krize organizačních a řídicích systémů*. Tvorba 1970 č. 45, s. 12.)

¹⁵ Konflikty mezi vedoucími různých útvarů

v organizaci se stávají trvalé a ostré. Protože zavádění počítače se nezdá být zájem celé organizace, vedení různých oddělení je považují za záležitost iniciátorů (zpravidla ekonomů a techniků – pozn. V. P.). (Laky, T.: *The Beginning of Compulsory Adaptation. Case Studies on the Computerization of Hungarian Plans*. In: SI/71, 2. celostátní konference systémového inženýrství, dodatek. Dům techniky Praha 1972, s. 85.)

¹⁶ První linii systémového projektu tvoří technicko-organizační projekce, druhou projekce přípravy obsluh systému (operátoři, údržbáři) a třetí linii uživatelé a ostatní subsystémy podniku. Bližší viz Pernica, V.: *Systém člověk-stroj v systémovém inženýrství*. In: SI/71, 2. celostátní konference systémového inženýrství, Dům techniky, Praha 1971, s. 56–67.

¹⁷ „... výpočetní střediska sdělila, že hlavní přínos jejich činnosti je obtížně měřitelný, protože je nepřímý.“ (*Zpráva o výsledku šetření efektivnosti výpočetní techniky*. Praha, Federální statistický úřad 1971, s. 14.)

Proměnná	Projev	
	příznivý	nepříznivý
Počet pracovníků	klesá	stoupá
Charakter práce	zvyšuje se podíl kvalifikované práce	zvyšuje se podíl nekvalifikované práce
Pracovní podmínky	snižuje se fyzická senzo-motorická psychická zátěž	zvyšuje se fyzická senzo-motorická psychická zátěž
Motivace změn	je zesilována — ekonomicky — mocensky — jinak	je zeslabována — ekonomicky — mocensky — jinak
Společenská aktivita	vytváří podmínky pro racionalizaci, zlepšovatelství, účast na řízení	zhoršují se podmínky rozvoje společenské aktivity

rozdíl od kapitalismu. Sociolog v socialistické společnosti musí v zásadních otázkách zvládnout *celek*, musí vycházet z cílů a úkolů společnosti jako celku a na tomto základě, s těmito modifikacemi zkoumat jednotlivé části, jednotlivé subsystémy. Kritérium cílů socialistické společnosti je korektivem pro přejímání výsledků buržoazní sociologie průmyslu.

Mezi úkoly sociologie v podniku patří zkoumání problémů a účast na rozvoji *komplexní socialistické racionalizace*, její přeměny z vědeckotechnického problému na stálý projev iniciativy mas, na stálý ukazatel *účasti pracujících na řízení podniků*. S tím souvisí i zkoumání projevů a opatření spojených se změnami *motivačních struktur*, které nemohou být chápány jen ve smyslu ekonomickém, ale v přesunech k růstu váhy a účelného využívání kulturních a morálních stimulů.

V současném období je zásadním racionalizačním faktem automatizace výrobních a řídicích procesů. Vzhledem k jejich významu pro plnění úkolů rozvoje osobnosti a budování materiálně technické základny komunismu je účelné, aby se sociologové v podnicích zúčastňovali projekčních, plánovacích i realizačních prací v oblasti zavádění nejmodernější automatizační techniky a souběžně s technicko-ekonomickým řešením prosazovali současně také řešení *sociální* a přispívali postupně ke změně dosavadního plánování a řízení ekonomiky v komplexní socioekonomické plánování a řízení jako socialistickou modifikaci řízení a plánování v období rozvíjející se vědeckotechnické revoluce.

Plnění takových náročných požadavků předpokládá vedle odborné vyspělosti, znalostí různých sociologických metod a technik také plnou *společenskou angažovanost*, bez níž není možné dovést sociální řešení ke konečné realizaci. Prakticky to znamená, že sociolog se musí stát spolupracovníkem stranické a odborové organizace v podniku, a je v zájmu celku, aby spolupracoval také s ostatními společenskými organizacemi v podniku.

Literatura

- [1] Kedrov, S. M.—Richta, R.—Odujev, S. F.: *Člověk — věda — technika. Marxistickoleninské analýzy vědeckotechnické revoluce*. V tisku.
- [2] Kutta, F. — Soukup, M.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce. Principy socioekonomického řízení*. V tisku.
- [3] Osipov, G. V.: *Teorijská a praktická sovětské sociologie*. In: *Socialnyje issledovanija*. Moskva, Nauka, č. 5, s. 5—39.
- [4] Hahn, E.: *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie. Studien zu methodologischen und erkenntnistheoretischen Grundlagen der soziologischen Forschung*. Berlin, Dietz Verlag 1968. Ruské vyd.: *Istoričeskij materialismus i marksistskaja sociologija*. Moskva, Progress 1971,

Резюме

Перница В. - Глухты В.: К проблемам социологии на социалистических предприятиях

В работе критически обсуждаются основные аргументы буржуазной социологии, которые на основе абсолютизации явлений частной стороны существования человека делают вывод, что современный капитализм качественно отличается от капитализма 19-ого века. Критикуются «концепции» «стратификации», «отде-

ления собственности от управления и контроля» и переоценки так называемого «роста среднего жизненного уровня». Показывается, что основные аргументы буржуазной социологии являются необъективным отражением реальной социальной структуры, а сугубо идеологическим отражением ее.

Под марксистской концепцией социологии промышленности подразумевается развертывание социологии промышленности в совершенно новых структурах сотимостных шкал и целей и в условиях общественной системы, целевой функцией которой является всестороннее развитие человека и удовлетворение его потребностей в единстве со строительством основ коммунистического общества. Выдвигается необходимость избежать абсолютизации отдельных частичных явлений и развивать социологический анализ в комплексе с экономическим, техническим и идеологическим анализом. Главной силой марксистской социологии считается ее совершенная теоретическая платформа и неразрывное соединение теории с практикой. Значение социолога на предприятии можно понять только вне пределов требований познания социальной реальности и структур, только в процессе активного намечения путей будущего развития и его реализации.

Основными задачами современного периода считаются задачи, связанные с развитием производительных сил общества, прежде всего же с развитием рабочей силы и с освобождением человека от скучной, с рутинными навыками выполняемой работы. Имеющей большое значение областью является процесс автоматизации производства и управления, который ведет к освобождению человека. Считается целесообразным направить внимание социологов на предприятиях на вопросы внедрения и использования автоматизации, и указывается на проблемы мотивации и коммуникации, которые могут тормозить развивающиеся на основе автоматизации производительные силы.

Указывается на необходимость участия социолога в разработке технических и экономических решений, которые следовало бы дополнять социальными решениями, имеющими специфическое определение результатов в области изменений: числа работников, характера труда, условий работы, мотивации и общественных активностей.

Summary

Pernica V.—Thustý V.: On Problems of Sociology in Socialist Enterprises

The present paper submits to critical analysis the basic arguments of the bourgeois socio-

logy inferring, on the basis of absolutizing the phenomena of a partial aspect of human existence, that there is a qualitative difference between contemporary capitalism and classical capitalism of the 19th century. Conceptions of "stratification", "divorce of ownership from management" and the over-estimation of the so-called growth of the average standard of living are criticized. The main arguments of bourgeois sociology are shown to be not an objective reflection of the real social structure but exclusively its ideological image.

The Marxist conception of industrial sociology implies the development of industrial sociology in absolutely new structures of value scales and goals under the conditions of a social system whose aim function is an all-round development of man and the satisfaction of his needs, together with the building-up of the foundations of the communist society. Emphasis is laid upon the necessity of avoiding the absolutization of individual partial phenomena and of introducing sociological analyses into a complex of economic, technical and ideological analyses. The perfect theoretical platform and the indestructible unity of theory and practice are considered as the principal force of Marxist sociology. The significance of the enterprise sociologist may be grasped only beyond the boundaries of the claims laid upon the recognition of social reality and structures, only in the process of actively conceiving the future development and its realization.

Tasks connected with the development of society's production forces and, first of all, with the development of labour force and the liberation of man from tedious routine work are considered as the basic tasks of the present era. The process of automation in production and management leading, in its consequences, to the liberation of man represents a significant area. We consider it reasonable to draw the attention of enterprise sociologists to questions of introducing and utilizing automation and to emphasize the motivational and communication problems capable of retarding the evolution of this mode of the development of production forces.

The necessity of the sociologists' participation in technical and economic solutions is pointed out. These should be complemented by social solutions with a specific definition of results in the area of changes in the number of workers, character of work, working conditions, motivation and social activities.